

AXUSTANDO CONTAS CO PASADO A MEMORIA DAS VÍTIMAS DA REPRESIÓN FRANQUISTA

Julio Prada Rodríguez
Universidade de Vigo

Abstract: En este artículo se estudia la forma en que los Estados se han enfrentado con su pasado y el modo en que han construido su memoria histórica. Se analiza el papel que juegan las condiciones estructurales heredadas y las demandas de verdad y justicia por parte de la sociedad y los partidos políticos democráticos. Su tesis central es que, en el caso español, la conjunción de estos elementos no favorecía la exigencia de responsabilidades por la violación de los derechos humanos ni la adopción de políticas de reparación de las víctimas. Finalmente, se analizan las políticas de la memoria desarrolladas desde 1982 hasta la aprobación de la actual Ley de la Memoria Histórica.

Key words: Memoria histórica, franquismo, represión, transición política, políticas de reparación.

Resumen: En este artículo se estudian las diferentes alternativas que tienen los Estados para ajustar cuentas con su pasado y el modo en que han construido su memoria histórica y se analiza el papel que juegan las condiciones estructurales heredadas y las demandas de verdad y justicia por parte de la sociedad y los partidos políticos democráticos en la elección de una u otra política. La tesis central que se sostiene es que, en el caso español, la conjunción de estos elementos no favorecía la exigencia de responsabilidades por la violación de los derechos humanos ni la adopción de políticas de reparación de las víctimas. Finalmente, se analizan las políticas de la memoria desarrolladas desde 1982 hasta la aprobación de la actual Ley de la Memoria Histórica.

Palabras Clave: Memoria histórica, franquismo, represión, transición política, políticas de reparación.

1. Enfrontarse coas pantasma do pasado

O xeito en que os distintos estados enfrontáronse coas súas pantasma do pasado e o modo en que constrúen a súa memoria histórica e fana visible foron moi diferentes ao longo do tempo. Amnistías, comisións de investigación, xuízos, depuracións, purgas, políticas de compensación, restitución ou reparación son as principais alternativas á hora de encarar unha historia marcada pola experiencia traumática dunha ditadura profundamente represiva. Non existen receitas universais para optar por unha ou outra solución ou por unha combinación de varias delas. Cada país debe percorrer o seu propio camiño e elaborar a súa particular solución ás demandas de verdade e xustiza que reclamen os seus cidadáns. Debe tamén valorar en que medida o potencial de desestabilización que acompaña á decisión de axustar contas co seu pasado resulta máis ou menos gravoso que facer táboa rasa do mesmo. Optar por comisións de investigación, xuízos e depuracións implica, en termos xerais, centrarse prioritariamente no castigo dos responsables da represión, non garante por si mesmo unha adecuada reparación ás vítimas e pode repercutir negativamente no arranque do proceso democratizador e nas políticas de reconciliación. Isto ocorre especialmente cando o número dos implicados nas prácticas represivas é moi elevado e a intensidade da purga pretende alcanzar a amplos sectores sociais, e tamén, como demostra o caso portugués (Costa Pinto, 2002), cando tales políticas póñense ao servizo das loitas fraccionais por acceder ao poder en lugar de utilizarse para consolidar a transformación das estruturas autoritarias. En cambio, adoitan marcar un «antes e un despois», unha ruptura transcendental co pasado que, ó mesmo tempo, representa unha especie de «fito fundacional» da nova orde social e política que se pretende construír. Desde este punto de vista, axudan a crear novos símbolos identitarios que reforzan os vínculos comunitarios e constitúen un bo punto de partida para encarar un proxecto colectivo de futuro profundamente democrático.

As políticas de compensación, restitución ou reparación poñen o seu acento no recoñecemento das vítimas na medida en que lles outorgan un novo estatus e contribúen a devolverlles a dignidade que lles foi arrebatada, en teoría cooperan ou, cando menos, non son un obstáculo insalvable para á reconciliación e diminúen os riscos de inestabilidade. Con todo, o feito de deixar sen castigo aos culpables dos crimes perpetrados supón un evidente agravio para aquelas e resulta escasamente instrutivo para evitar que no futuro non se volvan a repetir experiencias traumáticas de violación dos dereitos humanos. Con todo, nin a implementación de políticas de «verdade

e xustiza» centradas no castigo dos culpables de tales crimes nin daquelas que optan polo recoñecemento das vítimas garante contribución algunha á democratización: que esta sexa moi importante, pouca ou ningunha dependerá das condicións de cada país, de como se formulen ditas políticas, do interese social, da importancia que se lles atribúa e das expectativas que se deposite nelas (Barahona, Aguilar e González, 2002: 62).

Para rematar, unha amnistía que, ademais da renuncia a esixir responsabilidades aos criminais, vaia acompañada dun escaso interese da cidadanía e dos poderes públicos polo recoñecemento das vítimas, incrementa os riscos —aínda que, en absoluto, en sentido determinista— de paralizar os cambios institucionais e políticos necesarios para impulsar inicialmente o proceso de democratización; consolidado este, pode favorecer a consolidación dunha democracia tarada e dunha sociedade pouco respectuosa co seu pasado e cos dereitos fundamentais, co perigo engadido que iso implica para as xeracións vindeiras. Renunciar a unha coidada revisión do pasado en aras da estabilidade pode ser o prólogo dunha xeneralizada «amnesia» e con iso abrir camiño ao negacionismo e ao revisionismo que nega —cando non xustifica— as atrocidades cometidas.

A onda democratizadora dos anos setenta tivo como protagonistas a tres estados mediterráneos: Grecia, Portugal e España. Cada un deles encarou dun modo diferente a súa particular transición dun réxime ditatorial a unha democracia, e tamén foron moi distintas as políticas adoptadas con relación aos seus principais actores políticos segundo sinalan A. Barahona, P. Aguilar e C. González (2002: 32). No primeiro, entre 1974 e 1975, foron sentenciados algo menos dunha cuarta parte dos fautores do golpe de 1967 e da «ditadura dos coroneis»; ao redor de 100.000 funcionarios foron depurados e se incoaron centenaes de procesos por torturas, aínda que as condenas foron escasas. En Portugal, as forzas revolucionarias de esquerda e dos militares radicais que tomaron as rendas do poder en 1974-1975 depuraron a algúns dirixentes salazaristas. Ben diferente foi o caso español, onde a decisión de facer «táboa rasa do pasado» significou renunciar a trasladar ao debate político a esixencia de calquera tipo de responsabilidade aos dirixentes políticos da ditadura e aos responsables das Forzas Armadas e de Orde Pública.

¿Que razóns impelen a optar por unha ou outra solución? É indubidable que durante o proceso de transición existen múltiples elementos que condicionan o maior ou menor marxe de manobra respecto da decisión de adoptar unha ou outra política de memoria. O primeiro, e máis evidente, é como se produce a caída ou a desaparición do réxime político en cuestión: unha

derrota militar, unha revolución, un golpe de estado, un proceso de transición pacífico máis ou menos dirixido e con maior ou menor presenza do armazón institucional e da clase política anterior, etc. A priori, os tres primeiros supostos favorecen, en diferente medida, unha catarse á que non é allea a necesidade de construír, de forma máis ou menos urxente, un novo imaxinario que substitúa ao anterior. En cambio, o último dos exemplos é moito máis propenso a componendas que, polo que á memoria se refire, adoita traducirse na tendencia subtraer da discusión política e social os aspectos máis comprometidos do pasado en aras, ou co pretexto, do consenso e a paz pública.

Intimamente relacionado coa natureza do proceso de cambio de réxime está a correlación de forzas existente entre as elites procedentes da ditadura e as forzas democráticas que pretenden substituílas no poder, xa se inclinen por estratexias moderadas ou intransixentes. Se as primeiras reteñen o control de determinadas parcelas clave de poder, non sufriron un desgaste considerable, manteñen o apoio dun sector significativo da poboación, non se enfrontan a unha serie crise de lexitimidade e, en definitiva, manteñen unha destacada marxe de manobra, resulta difícil que a oposición poida levar moi lonxe a esixencia de responsabilidades en calquera orde, especialmente no penal. Ocorre xustamente o contrario cando o réxime esborralouse como consecuencia dunha intervención estranxeira, un movemento revolucionario triunfante, un colapso económico e/ou ideolóxico, unha irreparable crise de lexitimidade, etc. Cando ambas forzas, elites ditatoriais e grupos opositores, carecen da forza suficiente para se impoñeren decisivamente sobre os seus rivais mentres dura o proceso de transición, o máis común é que se xeren estratexias de negociación que, con independencia de quen leve a iniciativa, conduzan a unha solución transaccional, pactada e gradualista dificilmente compatible con políticas maximalistas de axuste de contas co pasado.

En segundo lugar, está a conxuntura internacional en que se producen os procesos de transición e o efecto de contaxio ou disuasión que poidan proporcionar experiencias similares levadas a cabo noutros países. Respecto ao primeiro destes elementos, como sinalaron acertadamente A. Barahona, P. Aguilar e C. González (2002: 52-53), aqueles países que iniciaron os seus procesos de transición nos anos setenta non puideron beneficiarse por completo dos progresos en materia de dereitos humanos operados nesa década: desenvolvemento de sistemas rexionais¹, mellora nos progresos

¹ Lémbrese, sen ir máis lonxe, o fallo da Corte Interamericana de Dereitos Humanos contrario ás amnistías decretadas en Chile, Arxentina e Uruguai por contravir as disposicións internacionais neste capítulo, ou as iniciativas emprendidas por órganos xurisdicionais de terceiros países en casos como o de Pinochet.

de seguimento das Nacións Unidas, incorporación dos mesmos na política exterior das nacións occidentais e aparición de actores non gobernamentais nacionais e supranacionais que os utilizaron para articular unha «oposición moral» ás ditaduras; este feito, unido á vixencia do clima de guerra fría, impediu enfocar a cuestión da xustiza retrospectiva e as políticas de «verdade e xustiza» desde a perspectiva de tales dereitos. En cambio, unha década máis tarde, a «terceira onda» de democratización tivo lugar nun contexto no cal os dereitos humanos convertéronse nunha linguaxe universal e irrenunciable para as sociedades en que tiveron lugar. A partir de entón, a cuestión do castigo aos responsables de crimes pasados sumouse ás esixencias do final dos réximes ditatoriais e/ou dos conflitos armados declarados ou larvados á hora de encarar os procesos de transición.

Respecto ao segundo elemento, é evidente que unha experiencia negativa para a consolidación da democracia nun país que decidiu optar por unha determinada vía de axuste de contas co seu pasado retraerá a posta en práctica de políticas similares en estados veciños. E á inversa: a experiencia acumulada nesta materia por nacións que emprenderon este camiño previa ou simultaneamente pode ser aproveitada por outras que se achan en parecidas circunstancias. Así, as «Comisións da Verdade» auspiciadas polos gobernos estendéronse por América Latina a partir do modelo chileno, do mesmo xeito que as accións non oficiais de investigación e revelación sobre a represión inspiráronse no informe brasileiro «Nunca mais» ou o patrón alemán de esixir contas aos responsables e colaboradores da policía política estendeuse, con máis ou menos matices, por boa parte da Europa do Leste (Barahona, Aguilar e González, 2002: 441-442).

A natureza e o grao de institucionalización do réxime en cuestión, así como a esencia e o nivel de socialización política e de consentimento dos seus cidadáns tamén adoitan ser definitivos: canto maior sexan ambos, máis frecuente é a tendencia a construír unha memoria consensuada sobre o pasado na que os aspectos máis delicados e problemáticos adoitan eludirse, especialmente cando o tempo transcorrido entre a súa instauración e o seu solpor é moi dilatado. Isto non se debe só aos intereses que se crean en torno á súa supervivencia, senón ao feito de que a sucesión de varias xeracións favorece unha *aproximación das memorias* resultante da socialización dos máis mozos e da desaparición física dos que comparten unha memoria fracturada pola súa condición de vencedores ou derrotados. Outros elementos non menos importantes a ter en conta son a fortaleza da tradición e as institucións democráticas dun país e a existencia dunha activa

sociedade civil articulada en torno a un forte movemento asociativo que esixa a posta en marcha de políticas «de verdade e xustiza». Loxicamente, canto maior sexa aquela e máis dinámica e estruturada esta, menor será a propensión cara á tolerancia de comportamentos represivos e menor a predisposición a aceptar calquera clase de componenda entre as elites ditatorias e as que aspiran a substituílas no poder. Do mesmo xeito, canto máis afastado no tempo estea o arranque do proceso de transición respecto da instauración dunha ditadura máis complicidades adoita xerar esta, maior é a súa lexitimación residual, máis diluídas adoitan aparecer as súas responsabilidades represivas e máis difícil resulta que os suxeitos activos e pasivos da represión sobrevivan, agás, loxicamente, cando os seus estertores vense acompañados dun incremento da mesma. Así, por exemplo, na maioría das ocasións as vítimas ou os seus familiares tiveron pouco que ver na adopción de tales políticas na Alemaña actual, a diferenza do que sucedeu no caso arxentino. Neste último país, a materialización física da dor que coa súa presenza lograron transmitir as nais e avoas dos desaparecidos —e, máis tarde, o dos torturados que puideron sobrevivir— e as súas demandas de xustiza a toda a sociedade constituíron, quizais, o principal motor das esixencias de verdade e castigo aos culpables, o máis importante exemplo do que significa e o que se pode lograr cunha activa militancia fronte ao esquecemento.

Para rematar, o traumático da experiencia previa que conduciu á implantación do réxime en cuestión —unha guerra civil que divide a medias a un país é a súa forma extrema— e a natureza da represión tamén adoitan condicionar o tipo de demandas de coñecemento do pasado: se foi practicada por ambos os bandos no curso dunha confrontación civil declarada existirá unha maior propensión cara á «comprensión» da violencia despregada pola fracción contraria; se as execucións foron públicas poñerase o acento no recoñecemento da memoria das vítimas, mentres que se se perpetraron en segredo e os cadáveres non apareceron primaran inicialmente as esixencias de verdade; se a implicación do Estado na «guerra sucia» é determinante, como sucede nas ditaduras do Cono Sur de América, a identificación dos culpables facilita a demanda de responsabilidades, mentres que se é unha parte significativa da sociedade a que practica, implícase ou tolera a violencia esa esixencia será moito máis difusa.

Ademais do peculiar equilibrio en que operen todo este conxunto de factores sinalados ao aplicarse ás peculiaridades de cada Estado, tan decisivo para encarar dun modo ou doutro as responsabilidades do pasado é a posición que respecto diso teñan as forzas democráticas que acaban por acceder ao poder.

Se a súa esixencia é parte integral do programa, as crenzas, os valores ou o posicionamento ético destas forzas, nun momento ou outro, case sempre máis cedo que tarde, os equilibrios outrora vixentes, os marcos institucionais herdados, os legados da ditadura, as limitacións constitucionais e legais e os obstáculos que as vellas elites puidesen impoñer ao longo do proceso de transición acaban por ser vencidos, precisamente porque non se manteñen invariables nin estáticos no tempo. As condicións estruturais preexistentes poden facer inviable unha política de axuste de contas enérxica e decidida cando se pon en marcha o proceso de cambio e mentres este se desenvolve baixo a tutela efectiva daquelas, pero, como demostra o caso chileno, acaban por ceder aos impulsos de esixencia de xustiza se esta é un elemento referencial da súa praxe política. O que nun momento dado decidiu aparcarse porque existía a percepción —atinada ou non— de que non resultaba viable pode, décadas despois, poñerse outra volta de actualidade como resultado dunha inversión na relación de forzas duns e outros, das transformacións do contexto internacional no que se opera, dun cambio nas prioridades ou nos intereses políticos tácticos ou estratéxicos das elites que ocupan o poder ou da consolidación dun vigoroso movemento social que así o demanda. Ao cabo, aínda que limitadas nas súas posibilidades de elección por todas as circunstancias sinaladas e, sobre todo, pola súa percepción das mesmas, as decisións das elites que teñen nas súas mans a responsabilidade de conducir os procesos de transición xogan un papel non menos determinante. Delas depende en gran medida, en especial nas sociedades menos organizadas e máis reticentes ao asociacionismo, a posibilidade de converter ou non en eixe do debate público as relacións entre sociedade e memoria e o xeito de encarar a relación dos cidadáns con esta última. En Alemaña, por exemplo, desde a derrota do nazismo foise construindo unha memoria colectiva inspirada no antifascismo e a defensa dos valores democráticos, o cal non impediu que miles de cargos con responsabilidade eludisen calquera axuste de contas e puidesen integrarse sen grandes dificultades na nova orde. Ademais, houbo que agardar a que os movementos estudiantís de finais dos anos sesenta favorecesen a apertura dun fondo debate social sobre os aspectos máis comprometidos dese pasado, caso da responsabilidade dos alemáns nos crimes perpetrados polo réxime, que continúa nos nosos días. O debate intelectual, a coñecida como «guerra dos historiadores» e as políticas da memoria fomentadas con máis ou menos entusiasmo desde o poder público favoreceron a creación de numerosos *lugares da memoria* —o Memorial dos Xudeus sobresaie entre todos eles— destinados a rememorar ás vítimas do

Holocausto e a impedir que se perdan no tempo as ensinanzas que o pasado debe proporcionar ás xeracións que non foron testemuñas directas daqueles acontecementos.

No caso español, a conxunción de todos estes elementos e as propias circunstancias internas do país facían dificilmente factible calquera política de esixencia de responsabilidades, xa fose a través da creación de comisións de investigación, do xulgamento público dos responsables da represión ou da implementación de purgas nos diferentes niveis da Administración, das Forzas Armadas e dos restantes poderes fácticos. En primeiro lugar, como as elites dirixentes previran, a morte de Franco non se traduciu nun desmoronamento da estrutura institucional existente. O sistema viña soportando unha contestación crecente, a súa lexitimidade estaba a ser erosionada de forma paulatina e ata a crise económica sacara á luz as febles bases en que se asentaba o modelo de crecemento adoptado ao longo dos anos sesenta. Pero nada facía presaxiar un colapso irreparable. A Xudicatura, a Burocracia, as forzas da orde, o Exército, o aparello propagandístico, o mundo do diñeiro e as restantes institucións do Estado estaban en mans de sectores continuístas, aperturistas ou reformistas e non de partidarios dunha ruptura radical co que o réxime representara.

Pola contra, a diferenza do acontecido en abril de 1931, a situación da oposición democrática non era precisamente a máis adecuada para forzar a creba do marco político vixente e a apertura dun proceso constituínte no cal puidese xogar as súas cartas de igual a igual cos herdeiros do franquismo. Fragmentada, con fortes diferenzas internas en aspectos tácticos e estratéxicos, con programas políticos difíciles de casar, rivalizando pola conquista de espazos electorais similares e sen apenas presenza institucional, os seus principais activos eran a súa relevante presenza na rúa e no movemento obreiro e estudantil, algúns apoios internacionais e a lexitimidade que proporcionaba a súa aposta pola democracia fronte ao autoritarismo aínda vixente. Quizais, malia o difícil que era albiscalo naquelas circunstancias, tamén xogaba no seu favor o escaso interese dos sectores reformistas do réxime en botarse en mans dos continuístas, co que iso supoñía de propensión á procura de consensos e acordos na liña do apuntado por J. L. Rodríguez (1997: 492).

Pero ata estas bazas utilizáronse con non poucas doses de prudencia e unha marcada aversión cara ao tensionamento e o risco, o que unido á posición de forza dos que detentaban o poder só podía traducirse en amplas concesións a favor destes últimos precisamente naqueles apartados que,

como a esixencia de responsabilidades, máis bóchegas levantaban. Esa xa desvantaxosa posición de partida á hora da negociación tornouse aínda máis incerta coa aprobación, en decembro de 1976, da Lei para a Reforma Política e, dez meses máis tarde, cos Pactos da Moncloa. En tales circunstancias, a Historia demostra que os actores poden chegar a autolimitar as súas demandas máis aló do necesario e a chegar a conclusións erradas sobre a forza real dos sectores involucionistas. Pero non é menos certo que a ameaza destes últimos resultaba perfectamente crible, como tamén resultaba plausible a percepción de que non era imposible revivir o enfrontamento civil como consecuencia do clima de violencia e confrontación que se viviu durante os primeiros meses da transición (Aguilar, 2002: 146). Non podemos esquecer, sen embrago, que amnistía, amplo recoñecemento político e sindical, liberdades públicas e democracia a cambio de impunidade para os responsables de actos de violencia institucional perpetrados durante catro décadas parecían, na segunda metade dos setenta, unha transacción nada desvantaxosa para a oposición con relación ao balance de forzas existente, aos recursos que cada sector podía poñer en xogo e á percepción dos equilibrios vixentes.

A xeneralizada asunción do «fracaso» da Segunda República, produto de catro décadas de socialización nunha idea-forza teimudamente repetida desde todas as instancias do réxime, tampouco invitaba precisamente a seguir o camiño marcado polo único referente histórico democrático para as xeracións chamadas a protagonizar o cambio político. Se a iso engadimos a experiencia traumática da guerra civil, as atrocidades cometidas por ambos bandos —aínda que non fosen simétricas e un deles xa se cobrara de abondo os excesos do outro— e o medo a que se reproducisen os conflitos que outrora desangraran ao país, comprenderase facilmente por que unha porcentaxe tan abafadora da poboación antepoñía os valores de estabilidade e orde ás esixencias de liberdade e de xustiza. Na práctica, a diferenza do que fora unha nefasta práctica durante todo o noso século XX, a maioría mostrábase partidaria de renunciar a calquera tipo de esixencia de responsabilidades e prefería unha ampla amnistía que «pasase páxina» sobre un pasado nada edificante e permitise superar os seus traumas a costa de non encarar a súa definitiva resolución.

A loita contra a ditadura tampouco xerara un forte movemento asociativo que tivese como bandeira a esixencia de responsabilidades pola represión. Nin sequera as reivindicacións de xustiza e recoñecemento para as vítimas e a investigación sobre os «desaparecidos» eran consideradas unha prioridade social naquela conxuntura. Esa debilidade da sociedade civil

—que non puido ser enchida por outras institucións, caso da Igrexa, que tan relevante papel xogou no caso chileno á hora de impulsar o movemento dos dereitos humanos— e a ausencia dunha tradición democrática favorecían que un pacto, máis ou menos tácito, entre as elites políticas reformistas e democráticas no sentido de obviar tan espiñentos asuntos non atopase a contestación de determinadas asociacións e sectores sociais. Unha resposta que, dúas décadas máis tarde, si se produciu, por exemplo, en países tan dispares como Sudáfrica, Chile, Arxentina, Guatemala e O Salvador e, a menor escala, desde finais dos anos noventa en España. Vinte anos atrás, case ninguén escoitou o eco das voces de quen denunciaron que coa Lei de Amnistía de 15 de outubro de 1977 non só recuperaban a liberdade todos os presos políticos —incluídos os condenados por delitos de sangue— e o seu posto de traballo os despedidos por idénticos motivos —coa significativa excepción dos membros da Unión Militar Democrática e dos ex combatentes do Exército Republicano— senón que tamén se amnistiaba ós que practicasen a tortura e atentaran contra os máis elementais dereitos humanos². Neste sentido, non faltan autores que, sen atreverse a soste que dita lei servise de inspiración a outras normas similares aprobadas con posterioridade en Latinoamérica, si subliñan os seus evidentes paralelismos cos casos chileno, arxentino, hondureño, salvadoreño e peruano, no que se refire á súa redacción, e ás soadas leis de «caducidade da pretensión punitiva do Estado» de Uruguai e de «punto final» e de «obediencia debida» de Arxentina en canto aos seus efectos (Chinchón, 2007: 127-129)³.

O tempo transcorrido desde o inicio da guerra civil e a sanguenta primeira posguerra —coa conseguinte prolongación e institucionalización da ditadura, a nada desprezable lexitimación residual de que gozaba e o feito de que os superviventes fosen persoas de idade avanzada e con escasa capacidade de se organizaren e mobilizaren socialmente—, a enorme complicidade social na represión, o esvaecidas que estaban boa parte das responsabilidades por aqueles crimes e o feito de que ambos os dous

² A proposición de Lei, que fora formulada conxuntamente por UCD, PSOE, PCE, as minorías vasca e catalá, o grupo mixto e os socialistas cataláns, foi aprobada con 296 votos a favor, 2 en contra, 18 abstencións e un voto nulo, sendo moi significativo que ningún dos que non se pronunciaron afirmativamente fixéranlo argumentando que con ela quedarían exentos de castigo os responsables de crimes pasados. Un resumo das intervencións producidas durante o seu debate en Aguilar (1996: 266-271). Con todo, xuristas do prestixio do fiscal Jiménez Villarejo sostiveron que esta lei non sería extensiva aos delitos de «desaparicións forzadas» dado o seu carácter de «permanentes» ata tanto non apareza a persoa detida e desaparecida.

³ En cambio, a Lei de Reconciliación Nacional de Guatemala de 1996, excluía expresamente do seu ámbito de aplicación os crimes de Dereito Internacional como a tortura, a desaparición forzada, os crimes contra a humanidade, o xenocidio ou as infraccións graves do dereito internacional humanitario.

bandos cometeran atrocidades tampouco xogaban a favor da esixencia de responsabilidades. O mesmo ocorría con relación ao *modus operandi* da represión: durante os primeiros meses da guerra civil, a represión extraxudicial deixou sementada media España de cadáveres enterrados clandestinamente en lugares que, frecuentemente, eran descoñecidos para os seus familiares; pero aínda que esta modalidade represiva continuaría practicándose durante o enfrontamento bélico, acabou por ser definitivamente substituída por fórmulas máis institucionalizadas e con iso a demanda social de investigación oficial sobre os casos que aínda permanecían sen esclarecer non podía ser tan elevada —á marxe do tempo transcorrido, da desaparición dunha parte dos protagonistas directos e da ocultación dunha parte da súa traxectoria vital ós seus descendentes— como cando a represión lévase a cabo de forma totalmente clandestina e sen deixar apenas pegadas.

Pero, ¿que aconteceu cos mortos durante o longo proceso de institucionalización do réxime franquista e, ata, coas vítimas daquela modélica transición? Se os primeiros, por non merecer a consideración de crimes contra a humanidade ou non ser cualificados de xenocidio, prescribían na súa maior parte de acordo coa lexislación española⁴, non ocorría o mesmo cos outros nin cos numerosos casos de tortura practicados nas rexións máis conflitivas ao amparo do estado de excepción. Certamente os factores estruturais e o equilibrio de forzas entón vixente podían constituír un lastre demasiado pesado; ata, como sostivo S. Carrillo (2004: 18), é posible que se nos primeiros anos da transición a esquerda situase na orde do día a esixencia de responsabilidades co pasado, empuxase aos reformistas cara aos sectores ultras. Pero o certo é que tampouco ese axuste de contas foi nunca unha parte integral e irrenunciable do programa, as crenzas, os valores ou o posicionamento ético da oposición; máis ben era algo do que todos os partidos podían desprenderse facilmente sen maiores custos políticos —de feito, ocorría o contrario— durante o proceso de negociación e co que unha parte deles podería especular no futuro cando xa a democracia estivese plenamente consolidada. A versión oficial da «reconciliación nacional» e a de quen sostiveron que a renuncia ao castigo dos responsables dos crimes perpetrados durante o franquismo foi unha das concesións forzadas da oposición encubrían, en realidade, unha alianza táctica entre esta e o Goberno que lle aseguraba a co-xestión do cambio político ao prezo da liquidación das responsabilidades do pasado (André- Bazzana, 2006: 116). Como explicou G. Morán (1991: 186

⁴ Habería que ter en conta, no entanto, as execucións extraxudiciais posteriores a 1945 perpetradas no marco da loita contra a guerrilla, aínda pendentes dun censo exhaustivo na maior parte das provincias españolas.

e ss.), a aceptación de que garantir a impunidad sobre o pasado da outra parte constituía o único camiño para integrarse no xogo político representou a primeira derrota ética das forzas democráticas e o gran triunfo moral da clase política procedente do franquismo: «conseguir a amnistía sobre o seu pasado a cambio de facilitar a incorporación da oposición á vida política real».

Neste senso, autores especialmente críticos co modelo de cambio político seguido en España puxeron o acento na consolidación dunha democracia de baixa calidade que sería consecuencia do modelo de negociación adoptado e, paradoxalmente, do baixo custo social soportado (Colomer, 1998: 10). Con todo, recoñecendo a persistencia de illas de autoritarismo en sectores crave da vida política española —Forzas Armadas, Policía e Xudicatura en particular— e o déficit democrático existente a nivel social durante o proceso de consolidación democrática, non parece que esta sexa a radiografía máis exacta da España a piques de culminar a primeira década do novo milenio. Nin tampouco que, á marxe do debate sobre cales son os parámetros que permiten falar dunha democracia «de calidade», as presuntas carencias actuais e pasadas poidan ser imputadas mecanicamente á decisión de non esixir responsabilidades polo pasado durante o longo túnel de saída do franquismo cando, en realidade, son produto de múltiples e complexos factores que teñen a súa raíz tanto en etapas precedentes como no noso máis inmediato presente. O mesmo cabe colixir cando se realiza historia comparada: xuízos, purgas, depuracións e Comisións da Verdade non son tan determinantes para asegurar a estabilidade democrática como as reformas institucionais dos corpos implicados na represión política, e así a democracia é igual de forte en países que non levaron a cabo aqueles (España, Hungría e Uruguai) como noutros que si padeceron purgas e procesos xudiciais (Portugal, República Checa e Arxentina) (Barahona, Aguilar e González, 2002: 447).

2. As políticas da «memoria conveniente» durante os gobernos socialistas e populares dos anos oitenta e noventa

Logo da vitoria electoral do PSOE en outubro de 1982 e unha vez superados os efectos do intento de golpe de estado do 23-F, non foron poucos os que creron que as políticas da memoria implementadas durante a transición ían experimentar un cambio significativo. Porén, os sucesivos gobernos socialistas continuaron na dirección de situar no mesmo plano a uns e a outros, coma se o transcurso do tempo puidese nivelar a loita pola liberdade e pola súa liquidación. Explicáboas moi ben o entón ministro

de Cultura e portavoz do Goberno nun artigo publicado coincidindo co 10 aniversario da morte de Franco e a instauración da Monarquía: segundo el, a vontade da España democrática fora e era «liberarse do seu propio pasado —do inmediato e do mediato— a través dun esforzo de obxectivización e xenerosidade (...)», engadindo que o Goberno socialista «reclama con orgullo a tradición da que procede e a memoria dos homes que a fixeron. Pero entende que na historia de España conviven e conflúen tradicións, hábitos de comportamento, mentalidades, ideoloxías, aspiracións moi diferentes, todas elas expresión, ao seu xeito, das moi distintas formas que houbo e hai de entender a realidade histórica e cultural de España» (Solana, 1985). Ao mesmo tempo, inaugurábase na Praza da Lealdade o monumento a «todos os que deron a súa vida por España», un exemplo máis das políticas de equiparación moral de vencedores e vencidos.

Porén, a principios da segunda metade dos anos noventa o debate sobre a guerra civil e a represión franquista púxose novamente de actualidade, esta vez coa novidade dunha enorme repercusión mediática descoñecida ata entón. Varios foron os factores que se conxugaron neste novo revival. En marzo de 1996, por primeira vez nos últimos 60 anos, un partido político de dereitas alcanzaba o poder tras recibir o respaldo maioritario dos cidadáns. O veredicto das urnas outorgoulle unha insuficiente maioría no Congreso que aconsellaba reactualizar os valores do consenso en aras dunha política de pactos que favorecese a gobernabilidade. Non faltaron voces que falaren entón da definitiva consolidación da democracia española ao haberse feito posible a alternancia pacífica nun marco de plena liberdade e sen graves sombras que ameazasen a estabilidade do noso sistema político. A pantasma da ditadura fora utilizada en máis dunha ocasión como arma arreboladiza durante a campaña electoral, como xa o fora con notable éxito en 1993. Non en balde, a catro meses dos comicios, conmemorábase o sesaxésimo aniversario do seu inicio. Por entón xa alcanzaran a «maioría de idade social» os netos dos vencedores e dos vencidos. Algúns destes últimos tiveran ocasión de escoitar de beizos dos seus avós, cando cativos, historias que falaban de vinganzas, de mortos, de torturas, de cárcere, de medo, de silencio... Historias das que eles mesmos eran protagonistas e que, frecuentemente, eran descoñecidas polos seus propios fillos ou se lles transmitiran no medio dunha nebulosa a medio camiño entre a ficción e a lenda. Outros, menos afortunados, creceron privados da súa compañía, ás veces sen máis referente que aquela terrible frase de escuro significado: «ao avó matárono na guerra». Estes e aqueles seguramente tiveron ocasión de ir

obtendo algunhas respostas no seo das súas propias familias a medida que se ían facendo homes e o paso do tempo facía menos doloroso —e menos perigoso— o recordo. Algúns, un día calquera, sen razón aparente que xustificase a revelación, sentiron encollerse os seus corazóns cando oíron a un familiar musitar: «tal día como hoxe viñeron buscar ao avó e non volvemos saber del». Moitos nada sabían de presuntas componendas, «pactos de silencio» ou decisións de «botar ao esquecemento» outrora concluídos; e a quen non se lles ocultaba o seu significado, entendían que se un día puideron ter algunha virtualidade daquela perderan toda razón de ser. Se cadra entón suscítáronse como un deber ético enfrontarse cos múltiples interrogantes que permanecían sen resolver ou para os que non acharan resposta satisfactoria: ¿cando?, ¿por que?, ¿quen?, ¿onde?... Algúns, logo de comprobar que os que estaban obrigados moral e ata xuridicamente a investigar non o facían, decidiron buscar as respostas por eles mesmos sen que ninguén os alentase, manipulase ou dirixise.

A procura dos porqués e as esixencias de restitución da memoria dos vencidos favoreceron a aparición de diversas asociacións que, baixo diferentes nomes, suscítábanse parecidos fins. En abril de 1997 nacíu a Asociación *Archivo Guerra y Exilio* (AGE), «un proxecto de recuperación, conservación e difusión da Memoria Histórica da Guerra Civil e as súas consecuencias para España e os españois, baseado na coordinación de esforzos de colectivos e persoas ata agora dispersos nos seus traballos e inquietudes». Segundo afirmaban os seus promotores na páxina web da asociación, «(...) a democracia española (...) esqueceu os seus referentes históricos, con grave risco de crear un baleiro irreversible no barbeito da historia falsificada creada polo franquismo, e cuxa reconstrución obxectiva, só se debe ao esforzo sostido por individualidades illadas e ao interese dalgunhas institucións cívicas (...) afastadas do que debería ser toda unha operación, auspiciada desde as institucións públicas democráticas, as organizacións políticas e sindicais españolas e a sociedade no seu conxunto». A AGE, co fin de promover as máis diversas accións orientadas á recuperación do legado histórico documental e testemuñal, aspiraba a coordinar estes esforzos dispersos para potenciar o coñecemento da «memoria esquecida», isto é, do significado da guerra civil, as Brigadas Internacionais, as vítimas do franquismo, os exiliados, os guerrilleiros antifranquistas e os «nenos da guerra».

En parecido contexto hai que situar a intervención do *Equipo Nizkor*, un grupo vinculado á defensa dos dereitos humanos, nacido por iniciativa de Margarita Lacabe e Gregorio Diónis, autor dun documento coñecido como «A

Cuestión da Impunidade en España e os crimes franquistas» que subscribiron ata 15 organizacións. Este colectivo traballa fundamentalmente por medio de Internet e conta con membros operativos nuns 40 países que reúnen a máis de 160 organismos.

En decembro de 2000 Emilio Silva e Santiago Macías creaban a *Asociación para la Recuperación de la Memoria Histórica* (ARMH), moi preocupada por conseguir a reapertura das fosas onde aínda xacen enterradas unha parte das vítimas da represión paralegal. A súa petición ao Alto Comisionado de Nacións Unidas para os Dereitos Humanos de que se aplique en España a Resolución 33/1957 de 18 de decembro de 1992 sobre protección de todas as persoas contra as desaparicións forzadas axudou a poñer de novo de actualidade un tema especialmente doloroso para moitas familias. As ARMH fóronse estendendo desde entón a nivel local, provincial e autonómico ata dar orixe a un vigoroso movemento asociativo en torno á recuperación da memoria e á dignificación das vítimas do franquismo que, en rigor, non foi alleo ao seu destacado eco mediático e aos apoios oficiais colleitados a raíz dalgunhas das súas actuacións. O movemento, por razóns obvias, non contou coa simpatía de amplos sectores da dereita para os cales non se comprende que entre os seus fins non figuren idénticos obxectivos respecto das vítimas da represión na España republicana, esquecendo, en ocasións, que unha vez terminada a guerra a maioría das fosas en que repousaban foron abertas e non faltaron rexistros civís e parroquiais que certificasen a súa morte nin lápidas e placas nas súas aldeas que os recordasen.

Case dous anos máis tarde, en novembro de 2002, o *Foro de la Memoria* presentouse publicamente como unha organización que nacía «(...) desde unha perspectiva claramente vinculada á esquerda, pero aberta a todas as persoas de boa fe, coa firme convicción de loitar contra o esquecemento dos perdedores, pola defensa da súa dignidade, pero sen ánimo de desquite, mirando cara ao futuro, buscando a incorporación das esencias vitais e dos principios políticos e éticos que fixeron nacer á esquerda, ás loitas actuais». O seu principal obxectivo consistía en recuperar a memoria histórica «co obxectivo de chegar á verdade do ocorrido e que a nosa sociedade poida mirar ao futuro sen complexos e sen máis mentiras», «mediante a localización, sinalización e escavación de fosas comúns para devolver os restos mortais dos caídos ás familias que así o desexen, a axuda e o recoñecemento a ex presos, represaliados, exiliados, ex combatentes, ex guerrilleiros e aos seus familiares, así como a organización de actos de divulgación e homenaxes

a todos os que sufriron como consecuencia do alzamento fascista do 18 de xullo de 1936». O seu nacemento hai que vinculalo coa Comisión da Memoria Histórica do PCE, que viña traballando desde finais do ano anterior, aínda que desde entón colaboraron con el algunhas persoas sen vinculación orgánica co partido. Internamente suscitouse desde practicamente o seu nacemento un gran debate entre quen pretendían convertelo nun instrumento do partido, ao que correspondería a súa dirección, e quen apostaban pola súa conversión nunha organización soberana vinculada a aquel a través do traballo individual dos seus militantes e ao apoio que lle proporcionen.

Mentres esta nova dimensión social do recordo ía tomando forma, saltaba aos medios de comunicación e convertíase en obxecto de debate nalgúns ambientes un reactualizado discurso oficial patrocinado polo partido que sustentaba ao Goberno. Tratábase de insistir na equiparación de vencedores e vencidos en aras dun novo consenso que reforzase o compromiso coas institucións democráticas a costa de negar o recoñecemento das responsabilidades morais do pasado (Sevillano, 2003: 305). Non faltaron quen, desde ámbitos próximos á esquerda recentemente desposuída do poder, denunciaron os intereses que se escondían trala ardorosa defensa da necesidade de facer táboa rasa do pasado ante o novo tempo inaugurado coa vitoria electoral do PP (Ramoneda, 1997). Paralelamente, coa vista posta no 60 aniversario do final da guerra civil, asistiuse a un inusitado florecer de publicacións asinadas por historiadores e publicistas metidos a tal nun contexto marcado polo revisionismo europeo cara aos réximes fascistas que acompañara á caída das antigas «democracias populares» do Leste. Deste xeito, revalorizouse o papel da ditadura de Franco como baluarte fronte á ameaza comunista á vez que se insistía en que as transformacións socioeconómicas dos anos sesenta serviron, ao cabo, para crearen as condicións necesarias que posibilitaron unha transición pacífica á democracia.

Este discurso, en termos xerais, gardaba notables paralelismos coa posición do Goberno, interesado agora en incidir na convivencia en paz dos españois, na confianza no futuro e na defensa dun novo consenso ao redor do marco de concordia constitucional como mellor garantía de ambas realidades. A celebración, ao ano seguinte, do 25 aniversario do reinado de Xoán Carlos I puxo outra vez sobre a mesa o debate sobre o carácter modélico ou non da transición. E, precisamente, os dous principais aspectos de discusión estaban intimamente relacionados coa memoria da guerra civil e da ditadura, argumento perenne dos máis ferventes partidarios do

«revisiónismo» crítico sobre esta etapa histórica (Sartorius e Alfaya, 1999), e coa debilidade dunha esquerda dezmada pola represión fronte ao cúmulo de resortes que conservaba no seu poder a dereita (Navarro, 2000). A maioría absoluta obtida polo PP en 2002 trouxo consigo o abandono da política de pactos da anterior lexislatura e un marcado xiro conservador que, xunto con erros políticos de notable magnitude e o endurecemento do discurso previo, contribuíron a polarizar aínda máis os campos e a dar ás a un revisionismo que para algúns atopou o terreo abonado pola desmemoria practicada polo PSOE ao longo dos anos oitenta (Espinosa, 2005).

Ao longo destes anos producíronse unha serie de conflitos que evidenciaron as diferentes formas de entender as relacións entre memoria e historia, mesmo no ámbito educativo. O 10 de outubro de 1996 a entón ministra de Educación, Esperanza Aguirre, lamentábase nun discurso pronunciado na Real Academia da Historia do estado no que ao seu xuízo —ou ao dos seus asesores— atopábase o ensino da Historia; un ano máis tarde difundíase un Proxecto de Decreto de Mínimos que, pola forma en que foi elaborado, o seu contido e a interpretación do pasado e da idea de España que translucía, tivo o efecto de desatar un aluvión de críticas que desembocaron no coñecido como «debate sobre as Humanidades». Sostivemos entón —e mantemos agora— que unha das razóns principais dun debate que nunca o foi sobre as Humanidades ou a Historia en xeral, senón sobre a Historia de España, residía no modo en que ata entón enfocáranse as relacións entre historia e memoria: se a memoria non podía ser borrada, si polo menos podería deixarse en *stand by* renunciando á utilización política do pasado, e iso conducía inexorablemente a un falso consenso sobre este ou, en palabras de Pérez Royo (1997), sobre as «ficcións do pasado» (Prada, 2000: 128-130). Xa que logo, nada tiña de sorprendente que nunha conxuntura política favorable ese pasado acabase por estalarnos ante as nosas mesmas narices e unha parte da sociedade recollese a testemuña dun traballo que os historiadores non renunciáramos a realizar pero que, talvez, non soubéramos ou non puidéramos facer chegar a esa mesma sociedade. Moito máis cando parecía que o que realmente estaba en xogo era un intento de resolver pola vía do ensino da Historia un problema de dimensión política e constitucional de tal envergadura como a «idea de España» (Villares, 1998: 14).

O 20 de novembro de 2002, vixésimo sétimo aniversario da morte de Franco, a Comisión Constitucional aprobou un texto consensuado por todos os partidos políticos no que se afirmaba «que ninguén pode sentirse lexitimado, como ocorreu no pasado, para utilizar a violencia coa finalidade de impoñer

as súas convicións políticas e establecer réximes totalitarios contrarios á liberdade e á dignidade de todos os cidadáns», á vez que se apostaba pola conveniencia de «manter o espírito de concordia e reconciliación que presidiu a elaboración da Constitución de 1978 e que facilitou o tránsito pacífico da ditadura á democracia». O documento tamén proclamaba «o deber da nosa sociedade democrática a proceder ao recoñecemento moral de todos os homes e mulleres que foron vítimas da guerra civil española, así como de cantos padeceron máis tarde a ditadura franquista», instando a que calquera iniciativa das familias dos afectados «reciba o apoio das institucións evitando, en todo caso, que sirva para reavivar vellas feridas ou remover o rescoldo da confrontación civil»; finalmente, se instaba ao Goberno para desenvolver de modo urxente «unha política integral de recoñecemento e de acción protectora, económica e social» dos exiliados e dos «nenos da guerra». Non faltaron os quixeron ver nesta declaración a primeira pedra sobre a que habería de levantarse o edificio da «memoria consensuada» sobre a nosa guerra civil.

3. A memoria rehabilitada

A vitoria electoral do PSOE de Xosé Luís Rodríguez Zapatero —neto dun oficial republicano fusilado polos sublevados— anticipou un xiro na posición oficial sobre as políticas da memoria. Se ata entón os avances neste terreo foran certamente modestos, o inequívoco e reiterado compromiso público do presidente facía presaxiar que aquelas converteríanse nun dos eixes principais da lexislatura.

A principios de maio de 2004, Esquerda Unida reabriu o debate sobre a implicación dos poderes públicos estatais na recuperación dos cadáveres que aínda xacen en fosas comúns fronte á política dos conservadores de trasladar aos concellos a responsabilidade de tales operacións. Ata entón, só nalgunhas Comunidades Autónomas gobernadas por partidos nacionalistas ou de esquerda (Andalucía, Extremadura, Asturias, Cataluña —onde o goberno tripartito aprobara, o 7 de xaneiro de 2004, un decreto para crear un Memorial Democrático co fin de «recuperar e reivindicar a memoria histórica da loita pola democracia e difundir o seu coñecemento»—, País Vasco...) creáronse institucións específicas para colaborar na procura dos desaparecidos. De igual modo, este grupo parlamentario interesouse, xunto con ERC, pola colocación de placas conmemorativas que recordasen quen foron os artífices das múltiples obras públicas realizadas por presos políticos durante o franquismo ou a presenza de campos de concentración. O 1 de xuño, unha Proposición

non de Lei aprobada no Parlamento a iniciativa de ERC, o PNV, CiU e IU instaba ao Goberno a recoñecer xurídica, moral e economicamente a quen «integraron ou apoiaron a resistencia armada antifascista co fin de restablecer a lexitimidade constitucional republicana»; a trasladar «a documentación persoal e institucional relativa á guerrilla a un arquivo histórico público e civil coa finalidade de facilitar a súa conservación, tratamento e acceso tanto aos afectados e familiares, como aos investigadores» e a incluír estas demandas no que xa comezaba a ser coñecido como «Proxecto de Lei da Memoria».

En setembro de 2004⁵, sobre a base da Proposición non de Lei aprobada polo Pleno do Congreso dos Deputados o 1 de xuño anterior, o Goberno socialista anunciaba a súa decisión de crear unha Comisión Interministerial, adscrita ao Ministerio de Presidencia, que tería como funcións básicas: elaborar un informe sobre o estado dos dereitos recoñecidos ás vítimas da guerra civil e aos perseguidos e represaliados polo réxime franquista; elaborar un informe sobre as condicións que permitan o acceso aos arquivos públicos e privados relacionados coa represión; elaborar un anteproxecto de lei no que se regulen as medidas necesarias para ofrecer un «adequado recoñecemento e satisfacción moral ás vítimas»; e calquera outras que a Comisión considerase necesarias para o cumprimento dos seus fins. Para levar a cabo os seus traballos, dita Comisión debía garantir «a audiencia e participación das asociacións ou organizacións representativas das persoas afectadas ou vinculadas á problemática obxecto dos seus traballos». Apenas dous anos despois, ao cumprirse o 75 aniversario da proclamación da Segunda República, aprobouse, con 176 votos a favor e 131 en contra, a Lei 24/2006 de 7 de xullo que declaraba 2006 como «Ano da Memoria Histórica». A súa Exposición de Motivos partía da base de que a consolidación da democracia facía posible enfrontar o pasado e abordar a recuperación da memoria histórica como «forma máis firme de asentar o noso futuro de convivencia», un significativo cambio respecto da política tradicional de que o «esquecemento» era a mellor garantía da reconciliación nacional e a concordia entre os españois.

En xullo de 2005, coincidindo co 69 aniversario do levantamento militar, Amnistía Internacional fixo público o informe «España: Poñer fin ao silencio e á inxustiza. A débeda pendente coas vítimas da Guerra Civil e do réxime franquista». A súa tese central era que os crimes contra a humanidade non podían ser borrados por actos de perdón ou esquecemento, que era necesario recoñecer os dereitos das vítimas de abusos graves contra os dereitos humanos

⁵ RD 1891/2004 de 10 de setembro.

e que era necesario poñer fin á inxustiza engadida dun Estado que violou tales dereitos á vez que segue privando ás vítimas ou aos seus familiares de verdade, xustiza e reparación. Oito meses máis tarde, o 17 de marzo de 2006, a Asemblea Parlamentaria do Consello de Europa aprobaba na súa reunión de París, por unanimidade, unha proposta de condena internacional de «as graves violacións de dereitos humanos cometidas en España polo réxime franquista entre 1939 e 1975». Ademais, instábase ao Goberno para que puxese en marcha unha comisión nacional de investigación sobre tales violacións e facilitase a historiadores e investigadores o acceso a toda a documentación que obra nos arquivos para establecer a «verdade sobre a represión». Finalmente, recomendábaselle profundar nas «políticas de memoria» erixindo monumentos ás vítimas e instalando unha exposición permanente no Val dos Caídos que recorde que foi levantado por presos republicanos. Mentres sucedían tales condenas, o lento traballo da Comisión Interministerial e as informacións aparecidas na prensa no sentido de que o Executivo estaba a retardar a elaboración do Proxecto de Lei para contentar a ambos os dous bandos provocaron varias preguntas parlamentarias ao Goberno por parte dos grupos da oposición. Este último escudouse en que a amplitude das tarefas encomendadas a aquela obrigaba á solicitude de numerosos informes e documentación a múltiples organismos da Administración do Estado, as Comunidades Autónomas e a Federación Española de Municipios e Provincias, a sumar ás reunións mantidas con organizacións e asociacións representativas.

O 28 de xullo de 2006 a Comisión remitiu os seus traballos ao Consello de Ministros e, por fin, o 8 de setembro de 2006, o Boletín Oficial das Cortes Xerais publicaba o «Proxecto de Lei pola que se recoñecen e amplían dereitos e establécense medidas a favor de quen padeceron persecución ou violencia durante a Guerra Civil e a Ditadura», popularmente coñecida como «Lei da Memoria Histórica». O texto, partindo da premisa de «contribuír a pechar feridas aínda abertas nos españois e dar satisfacción a (...) [quen] sufriron (...) as consecuencias da traxedia da Guerra Civil ou da represión da Ditadura», recoñecía o «dereito individual á memoria persoal e familiar de cada cidadán»; realizaba unha proclamación xeral do «carácter inxusto das condenas, sancións e calquera forma de violencia persoal producidas, por razóns políticas ou ideolóxicas, durante a Guerra Civil, calquera que fose o bando ou a zona na que se atopasen os que a padeceron, (...) [e] a Ditadura»; regulaba o procedemento para obter unha declaración persoal de «contido rehabilitador e reparador» sen que en ningún caso supuxese

«título para recoñecemento de responsabilidade patrimonial do Estado nin de calquera Administración Pública, nin dará lugar a efecto, reparación ou indemnización de índole económica ou profesional»; recoñecía o dereito a unha indemnización en favor dos que perderan a vida en defensa da democracia e melloraba as prestacións recoñecidas pola Lei 5/1979 de 18 de setembro; contemplaba unha serie de medidas para facilitar aos interesados a localización e identificación dos desaparecidos e con relación aos símbolos e monumentos conmemorativos da Guerra Civil ou da Ditadura, incluído o Val dos Caídos; outorgaba aos membros das Brigadas Internacionais a posibilidade de acceder á nacionalidade española sen renunciar á súa propia e recoñecía o papel das asociacións de vítimas; reforzaba o papel do Arquivo Xeral da Guerra Civil de Salamanca establecendo que se lle dese traslado de toda a documentación existente noutros centros estatais e daba a luz ao «Centro Documental da Memoria Histórica» conforme ao previsto na Lei 21/2005 de 17 de novembro; garantía o dereito de acceso aos fondos dos arquivos públicos e privados aos interesados e aos seus herdeiros; creaba unha Comisión Interministerial para a atención ós que padeceron as consecuencias da Guerra Civil e a Ditadura; etc.

Aínda haberían de pasar outros trece meses ata que se filtrou á prensa o principio de acordo ao que chegaran, o 5 de outubro de 2007, os representantes do PSOE, IU-Iniciativa per Catalunya Verds, PNV e CIU. As principais novidades incorporadas durante a negociación respecto do texto presentado polo Goberno incluían a asunción da declaración da Comisión Constitucional do 20 de novembro de 2002 e a condena do franquismo nos termos do xa citado Informe da Asemblea Parlamentaria do Consello de Europa de marzo de 2006. Así mesmo, declarábase a «ilexitimidade dos tribunais e calquera outros órganos penais ou administrativos que, durante a Guerra Civil, se constituíron para impoñer, por motivos políticos, ideolóxicos ou de crenza relixiosa, condenas ou sancións de carácter persoal, así como a das súas resolucións»; outro tanto facíase coas «condenas e sancións ditadas por motivos políticos, ideolóxicos ou de crenza relixiosa por calquera tribunal ou órganos penais ou administrativos durante a Ditadura contra os que defenderon a legalidade institucional anterior, pretenderon o establecemento dun réxime democrático en España ou intentaron vivir conforme a opcións amparadas por dereitos e liberdades hoxe recoñecidos pola Constitución».

O desexo de subliñar «de forma inequívoca, a carencia actual de vixencia xurídica daquelas resolucións contrarias aos dereitos humanos» estaba na xénese da declaración de «ilexitimidade dos tribunais creados

con vulneración das máis elementais garantías a un proceso xusto», ao mesmo tempo que se incluía unha disposición derogatoria que, de forma expresa, «priva de vixencia xurídica a aquelas normas ditadas baixo a ditadura manifestamente represoras e contrarias aos dereitos fundamentais co dobre obxectivo de proclamar a súa formal expulsión do ordenamento xurídico e impedir a súa revogación por calquera autoridade administrativa e xudicial». En consecuencia, recoñeciase o dereito a obter unha «Declaración de reparación e recoñecemento persoal» a quen sufriron condena carente, iso si, de efectos económicos e expedida polo Ministerio de Xustiza, co que se suprimía o Comité de Notables contemplado no Proxecto do Goberno para revisar individualmente os expedientes.

Probablemente o punto máis espiñento da Lei é o relativo á decisión de non declarar a nulidade radical das condenas a morte ditadas tras xuízos inxustos. Ata a entrada en vigor da nova normativa, o Ministerio Fiscal viñera opoñéndose sistematicamente á revisión das condenas ditadas en xuízos sumarísimos logo da Guerra Civil, un criterio que a Sala do Militar do Tribunal Supremo fixera seu argumentando que o acto xurisdiccional producírase conforme á normativa daquela vixente, e que estimar as pretensións dos recorrentes significaría crebar a regra de «cousa xulgada» que constitúe a base do principio de seguridade xurídica. A tales considerandos habería que engadir a reiterada doutrina sentada polos Tribunais Constitucional e Supremo no sentido de que non cabe alegar a vixente Constitución de 1978 con carácter retroactivo para fundamentar as devanditas demandas.

Menos escrúpulos coa «seguridade xurídica» tivo o xeneral Franco cando, a través do Decreto de 1 de novembro de 1936, declarou «sen ningún valor ou efecto todas as disposicións que, ditadas con posterioridade ao 18 de xullo último non emanaran das autoridades militares dependentes do meu mando, da Xunta de Defensa Nacional de España ou dos organismos constituídos por lei de 1º de outubro próximo pasado». Ao mesmo tempo, de acordo co art. 2º, encomendaba á Comisión de Xustiza da Xunta Técnica do Estado o exame de «cantas leis, decretos, ordes, regulamentos e circulares sexan anteriores á devandita data e estímense pola súa aplicación contrarias aos altos intereses nacionais, propoñéndome a súa derogación inmediata». Xa finalizada a guerra, a Orde de 26 de abril de 1939 decretou a suspensión de procedementos civís en zona republicana partindo da premisa da «ilexitimidade da xurisdicción exercida polos pseudo tribunais das zonas que padeceron baixo a dominación roxa». Idéntico fundamento despréndese do preámbulo da Lei de 8 de maio de 1939, pola que se establecía a radical nulidade de «todas

as actuacións tramitadas por xuíces estraños ao Movemento Nacional» á vez que se establecía o procedemento para a anulabilidade das resolucións ditadas por determinados Xulgados e Tribunais en función da natureza e o obxecto do procedemento civil, penal ou contencioso- administrativo⁶.

Tampouco se quixo seguir o camiño marcado pola «Lei para a eliminación das sentenzas nacionalsocialistas inxustas na administración de xustiza penal» de 25 de agosto de 1998, posteriormente reformada pola Lei de 27 de xullo de 2002. De acordo con esta, suprimíronse «as condenas penais ditadas contra os máis elementais principios de Xustiza desde o 30 de xuño de 1933, que tivesen por obxecto a institucionalización e conservación do réxime de inxustiza nacionalsocialista por motivos políticos, militares, racistas, relixiosos ou de cosmovisión», decretando o arquivo dos procesos dos que derivaron tales resolucións e facendo extensiva a supresión da condena ás penas e consecuencias accesorias⁷. A simple declaración de «ilexitimidade» de determinadas normas e tribunais, segundo subliñaron diversas asociacións e organizacións, significaba tanto como declarar a legalidade dos mesmos e a do réxime que os impuxo, o cal a convertía nunha lei sen valor xurídico algún e carente de aplicación práctica ante os tribunais⁸. Ao seu xuízo, estes últimos non poderían facer outra cousa que declarar a ilexitimidade das leis tendo en conta que, ata a data de publicación no BOE da Lei da Memoria Histórica, ditas disposicións foron legais, lexítimas e eficaces; mesmo, a derogación parcial das leis relacionadas faríase sen ter en conta a Disposición Derrogatoria da vixente Constitución, co cal, á «ratificación» da «legalidade» franquista, engadíriase unha inconstitucional teórica «vixencia» das devanditas normas ata a entrada en vigor da normativa que nos ocupa.

A decisión do Executivo de trasladar ao ámbito privado as obrigacións do Estado en canto ás desaparicións forzadas e ás execucións extraxudiciais

⁶ Posteriores disposicións virían desenvolver esta Lei coa finalidade de fixar normas procesuais respecto de determinados tribunais. Cfr., entre outros, os Decretos de 15 de xuño de 1939 sobre invalidez das actuacións dos Xurados Mixtos e Tribunais Industriais con posterioridade ao 18 de xullo e de 30 de decembro de 1939 sobre anulabilidade das sentenzas ditadas polo Tribunal Supremo ou dos procedementos civís, penais e contencioso- administrativos da xurisdición ordinaria.

⁷ A tenor da normativa, o órgano competente para determinar se unha sentenza debía ser suprimida era a Fiscalía previa instancia de parte ou de oficio no caso de que todos os lexitimados (ou condenado e, trala súa morte, os seus parentes e afines en liña directa, os seus irmáns e o seu cónxuxe ou persoa ligada por análoga relación de afectividade) falecesen e existise un interese público en proceder á supresión.

⁸ Curiosamente, entre os argumentos utilizados polo Partido Popular na sesión plenaria do 14 de decembro de 2006 para solicitar a devolución do proxecto de Lei ao Goberno estaba o de ser «unha lei innecesaria á vez que extemporánea e errónea, porque é unha lei hipócrita e falsaria e porque é unha lei xuridicamente irrelevante que pretende atribuír dereitos ficticios» en referencia ao «dereito á memoria persoal e familiar», ao seu xuízo sen parangón no dereito comparado.

recibiu tamén numerosas críticas desde o ámbito das asociacións e as organizacións dedicadas á defensa das vítimas e dos dereitos humanos. A Orde do Ministerio da Presidencia 3945/2005 de 16 de decembro estableceu un proceso de concesión de subvencións para diversas actividades relacionadas coa recuperación da memoria histórica e o recoñecemento moral ás vítimas que tiveron continuidade ata a actualidade. Particular reproche mereceu o incluír entre os proxectos subvencionables «a investigación, exhumación e identificación das persoas desaparecidas violentamente durante a guerra civil ou durante a represión política posterior e cuxo paradiro se ignore, a cargo dos particulares ou agrupacións de particulares que ostenten interese lexítimo». Algo que, como sucede co deber de investigar os delitos cometidos —do que nada se di na Lei, do mesmo xeito que sucede cos de vulgar e sancionar—, non merece outro xuízo que o dun desleixo manifesto do que é unha obrigaón dos órganos administrativos e xudiciais de calquera Estado democrático en virtude do Dereito Internacional vixente⁹ e que fixo que España teña o nada gratificante honor de pasar a formar parte dos Estados con casos de desaparición forzada ou involuntaria investigados por Nacións Unidas¹⁰.

Tamén se criticou, finalmente, a limitación no acceso aos arquivos que supón o feito de prescribir que cando na documentación aparezan identificados os autores e demais persoas intervinientes nos feitos ou actuacións xurídicas sobre os mesmos, os responsables públicos substituirán a entrega dunha copia dos mesmos por un certificado sobre o seu contido a fin de garantir a identidade daqueles. Unha cuestión non exenta de complexidade e polémica, sobre todo se temos en conta os moitos traballos publicados nos últimos anos nos que aparecen perfectamente identificados os autores e instigadores de múltiples asasinatos cometidos na retagarda franquista.

O debate en torno ás políticas da memoria, do mesmo xeito que ocorre coa loita entre os dous «revisionismos», o da ditadura e o da transición, continúa aberto no campo mediático. Xornalistas, publicistas e

⁹ En particular, Amnistía Internacional cita a este respecto de Declaración sobre a protección de todas as persoas contra as desaparicións forzadas de 1993; os Principios relativos á eficaz prevención e investigación das execucións extralegais, arbitrarias ou sumarias de 1989; os Principios e directrices básicos sobre o dereito das vítimas de violacións manifestas das normas internacionais de dereitos humanos e de violacións graves do Dereito Internacional humanitario a interpoñer recursos e obter reparación de 2005 (Cfr. o seu informe de 30 de marzo de 2006 Vítimas da Guerra civil e o réxime franquista: o desastre dos arquivos, a privatización da verdade, p. 12, n. 11). É ocioso recordar, ademais, que segundo o principio internacional da continuidade do Estado, a responsabilidade subsiste con independencia dos cambios de goberno e aínda de réximes políticos ao longo do tempo.

¹⁰ De acordo co informe do Consello de Europa de 2 de marzo de 2004 relativo á condena internacional do réxime de Franco, existirían aínda unhas trinta mil persoas cuxos restos aínda non foran recuperados (cit. en Chinchón, 2007: 181).

escritores afeccionados á historia de pluma fácil teñen ao seu favor non só o amplo eco que lles proporciona a súa proximidade a determinados círculos, senón a simplicidade dos argumentos que manexan e a forma en que adoitan presentalos. Quen non é especialista nun determinado tema adoita facerse preguntas moi concretas e incondicionadas e demandar respostas claras, sinxelas e, preferentemente, taxativas: ¿quen tivo a culpa de que comezase a guerra?; ¿cal dos dous bandos matou máis?... Neste eido os historiadores adoitamos levar as de perder, posto que a competencia prodúcese en termos manifestamente desiguais. Un profesional da historia non pode ofrecer este tipo de solucións, porque coñece a enorme complexidade do seu obxecto de estudo. Porque facer historia é moito máis que narrar e expoñer os acontecementos pasados e dignos de memoria a que se refire o Dicionario da R.A.E. na súa primeira acepción; é tamén explicalos e interpretalos, e posto que os seus protagonistas son os millóns de homes e mulleres que interveñen no seu devir, nunca as respostas poden ser tan simples como a moitos lles gustaría. Se cadra por iso en América Latina sexa frecuente utilizar o verbo «historiar» como sinónimo de «complicar», «confundir» ou «enmarañar».

O marketing, as acusacións de revanchismo —a ninguén lle gusta ser estigmatizado como tal cando a nosa transición sacralizou a idea de «consenso»— e de falsidade cara aos historiadores universitarios e o amparo de xornalistas e profesionais dos faladoiros favorecen esta estratexia. Existe, ademais, un elemento engadido, se cadra de maior importancia, sobre o cal J. Casanova tamén chamou a atención (2005): o importante sector da sociedade española que sente que ten motivos máis que sobrados para estar agradecido coa ditadura de Franco polas máis diversas razóns. Un sector para o cal resulta certamente incómodo a aparición de libros onde vítimas e torturadores aparecen reflectidos con nomes e apelidos e ao que a procura dunhas fosas comúns os sitúa, de novo, ante o seu pasado, polo que necesitan consumir unha literatura que conta máis ou menos a mesma historia que eles coñeceran. Non podemos esquecer que a guerra e a represión deixaron a moitos moralmente eivados pola súa participación directa, a súa complicidade ao sinalar, o seu asentimento ou os seus silencios. Por iso son tamén moitos os que necesitan escoitar versións que, dalgún modo, os reconforten, os reconcilien coas súas propias pantasma.

Pero aínda hai máis. Outra parte non menos importante de quen adquiren este tipo de libros son persoas que socioloxicamente sitúanse no espectro político dereitista sen que por iso identifíquense con pasado franquista algún. Persoas que perciben que as lecturas da guerra civil elaboradas polos historiadores fóronse convertendo nun referente político

da esquerda e, en cambio, nunca foron ben recibidas pola dereita. Por iso reaccionan favorablemente ante calquera intento de desacreditar explicacións que «proceden dous outros»; interpretacións que tampouco casan demasiado ben coas súas propias representacións e explicacións do golpe de Estado e da guerra civil.

O que isto revela no fondo é que, tras décadas de consensos, presuntos pactos de silencio e esquecementos, a guerra civil e a ditadura franquista non se converteron nun elemento de reconciliación como cabía esperar; precisamente porque un amplo sector da sociedade non asumiu como propias as súas ensinanzas. En definitiva, porque ao (auto) furtarnos o debate sobre a memoria non fomos completamente socializados nos valores do antifranquismo que, paradoxalmente, son os mesmos que proclaman as nosas opulentas sociedades: liberdade, democracia, tolerancia e solidariedade. Un aparente contrasentido que, con todo, non resulta difícil de explicar. Se o réxime de Franco morrese en 1945 moi poucos albergarían dúbida algunha que con el desaparecía un máis dos fascismos, por natureza incompatibles con tales valores. En cambio, a súa perpetuación no tempo, os efectos da represión e a mellora das condicións de vida para unha gran maioría da poboación fixeron que outras preocupacións ocupasen os primeiros postos na lista de prioridades dos cidadáns no tardofranquismo, cando o peor da represión quedaba xa moi atrás. Do mesmo xeito, o modelo de transición á democracia adoptado en España favoreceu que o franquismo non fose percibido pola gran masa da poboación como o que realmente foi, senón como a antesala dunha nova época na que, con todos os adxectivos que se queira, aqueles ideais parecían facerse por fin realidade.

Por iso mesmo, ningunha norma pode constituír unha pechadura definitiva respecto da memoria da guerra civil. E non só porque existan numerosas asociacións que sigan clamando contra as, ao seu xuízo, taras inaceptables da lei que, en realidade, pouco máis supón que algúns avances en canto á rehabilitación das vítimas que ata non resistirían unha detallada confrontación co acontecido en Chile ou Arxentina con anterioridade á decisión inicial de dar por pechada a esixencia de responsabilidades penais polos crimes pasados. Nin tampouco polo feito de que a maioría das iniciativas aprobadas, por non estar baseadas no recoñecemento da existencia dunha violación previa dos dereitos das vítimas nin da responsabilidade da mesma, non teñan unha auténtica dimensión reparadora senón que máis ben representan «unha sorte de compensación ou igualación de réximes» (Chinchón, 2007: 183), unha especie de «equidistancia» e «igualdade» ante

o pasado que elude a espiñenta cuestión da atribución de responsabilidades, non recoñece a responsabilidade estatal e profunda na liña consagrada durante a transición de «compensar» e non «reparar» ás vítimas.

O acontecido co Holocausto xudeu, sempre sometido a permanente revisión e actualización cada vez que se opera un cambio xeracional ou unha alteración significativa do contexto no que se debate, é un bo exemplo do vans que resultan tales intentos. Se a experiencia é traumática —e a guerra civil foino como ningunha outra na historia contemporánea de España—, pouco importa que o poder público pretenda encerrar á memoria nun ataúde normativo e gardar a súa chave para xestionala á súa antollo malia recoñecer, como facía a Exposición de Motivos do Proxecto de Lei de Memoria Histórica, que «non é tarefa da lei, ou das normas xurídicas en xeral, fixarse o obxectivo de implantar unha determinada «memoria histórica» nin «que non lle corresponde ao lexislador construír ou reconstruír unha suposta «memoria colectiva». A memoria non se engurra ante termos como prescrición, amnistía ou insolvencia, pois ten a mirada posta na vítima. E se houbo unha inxustiza e non foi saldada, a memoria proclama a vixencia desa inxustiza (Mate, 2002). En tanto que xeradora de pautas culturais, a memoria sempre atopará unha ocasión de manifestarse con cada novo libro de historia, con cada novela ou obra de teatro, con cada cidadán que queira manter viva a chama do recordo.

BIBLIOGRAFÍA

- Aguilar Fernández, P. (1996): *Memoria y olvido de la Guerra Civil Española*. Madrid, Alianza Editorial.
- (2002): «Justicia, política y memoria: los legados del franquismo en la transición española», en Barahona, Aguilar y González (eds.), *Las políticas hacia el pasado. Juicios, depuraciones, perdón y olvido en las nuevas democracias*, Madrid, Istmo, pp. 135-193.
- André-Bazzana, B. (2006): *Mitos y mentiras sobre la transición*, Barcelona, El Viejo Topo.
- Barahona de Brito, A., Aguilar Fernández, P. y González Enríquez, C. (2002): «Introducción», en Barahona, Aguilar y González (eds.), *Las políticas...*, *op. cit.*, pp. 29-70.
- Carrillo, S. (2004): «Prólogo», en Armengou, M. y Belis, R.: *Las fosas del silencio. ¿Hay un Holocausto español?*, Barcelona, Plaza&Janés.
- Casanova, J. (2005): «Mentiras convincentes», *El País*, 14 de junio.
- Chinchón Álvarez, J. (2007): «El viaje a ninguna parte: Memoria, leyes, historia y olvido sobre la guerra civil y el pasado autoritario en España. Un examen desde el derecho internacional», *Revista IIDH*, 45, 119-233.

- Colomer, J. M^a. (1998): *La transición a la democracia, el modelo español*, Barcelona, Anagrama.
- Costa Pinto, A. (2002): «El ajuste cuentas con el pasado en una turbulenta transición a la democracia: el caso portugués» en Barahona, Aguilar y González (eds.), *Las políticas...*, *op. cit.*, pp. 103-133.
- Espinosa Maestre, F. (2005): *El fenómeno revisionista o los fantasmas de la derecha española (sobre la matanza de Badajoz y la lucha en torno a la interpretación del pasado)*, Badajoz, Distrifer.
- Jackson, G. (1987): *La República española y la guerra civil (1931-1939)*, Barcelona, Orbis, (or. 1965).
- (2002): «Echar al olvido», *El País*, 15 de junio.
- Mate, R. (2002): «Políticas de la memoria», *El País*, 13 de diciembre.
- Moradiellos, E. (2004): *1936. Los mitos de la guerra civil*, Barcelona, Península.
- Morán, G. (1991): *El precio de la transición*, Barcelona, Planeta.
- Navarro, V. (2000): «La transición no fue modélica», *El País*, 17 de octubre.
- Ortiz Heras, M. (2000): «Introducción», en M. Ortiz Heras (coord.): *La Guerra Civil en Castilla-La Mancha. De El Alcázar a los Llanos*, Madrid, Celeste Ediciones, pp. 13-33.
- Pérez Royo, J. (1997): «Educar ciudadanos», *El País*, 25 de diciembre.
- Prada Rodríguez, J. (2000): «Historia enseñada. Una reflexión a la luz del debate de las Humanidades». *Actas del V Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea*. Valencia, Fundación Cañada-Blanc, pp. 127-135.
- Ramonedá, J. (1997): «Memoria, amnesia, perdón», *El País*, 7 de noviembre.
- Reig Tapia, A. (1999): *Memoria de la Guerra Civil. Los mitos de la tribu*, Madrid, Alianza Editorial.
- Rodríguez Jiménez, J. L. (1997): *La extrema derecha española en el siglo XX*, Madrid, Alianza Editorial.
- Sartorius, N. y Alfaya, J. (1999): *La memoria insumisa*, Madrid, Espasa-Calpe.
- Sevillano Calero, F. (2003): «La construcción de la memoria y el olvido en la España democrática», *Ayer*, 52, pp. 297-319.
- Solana, J. (1985): «Una democracia con memoria histórica», *El País*, 22 de noviembre.
- Villares, R. (1998): «Razón y oportunidad de un encuentro», *Ayer*, 30, pp. 11-14.